

שיעור יח

חצי עבד וחצי בן חורין - מצוות פרו ורבו

(בבא בתרא יג ע"א)

פתיחה

- א. כופין את רבו
- ב. השלב שבו מקיימים מצוות פרו ורבו
- ג. רמב"ם: "שצונו לפרות ולרבות ולכוין לקיים המין"
- ד. "והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר: 'לא תהו בראה לשבת יצרה'"
סיכום

פתיחה

בסוגיית גוד או אגוד הובאה משנה בה נאמר שיש לכפות אדון לשחרר את עבדו הכנעני שהוא חצי עבד וחצי בן חורין, כדי שיוכל לשאת בת חורין, שהרי "לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר: 'לא תהו בראה לשבת יצרה' (ישעיהו מה, יח)".
החידוש בדברים להלן יהיה בליבון הגדרת הרמב"ם למצוות פריה ורביה על פי הסברו של הראי"ה קוק, ובשימוש בדבריהם לדיונים שבהם דנו הראשונים והאחרונים בגדר מצוות פריה ורביה ובהוראת הפסוק מהנביא שהובא במשנה.

א. כופין את רבו

בגמרא (יג ע"א) הובאה משנה (גיטין ד, ה; עדויות א, יג):

מי שחציו עבד וחציו בן חורין, עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד,
דברי בית הלל.
בית שמאי אומרים: תקנתם את רבו, את עצמו לא תקנתם - לישא שפחה אינו

יכול, לישא בת חורין אינו יכול. יבטל? והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר: "לא תהו בראה לשבת יצרה" (ישעיהו מה, יח)?¹
אלא כופין את רבו ועושין אותו בן חורין, וכותבין שטר על חצי דמיו.
וחזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי.

מדובר על עבד כנעני של שני אדונים שותפים שאחד מהם שחרר אותו, או שמדובר על עבד של אדון אחד והאדון קיבל מחצית מדמיו ושחרר את חציו באותם הדמים. לדברי בית הלל יום אחד יהיה העבד ברשות עצמו, ויום אחד יהיה ברשות אדונו. בית שמאי טענו שבאופן הזה אמנם האדון לא הפסיד, אך העבד לא יוכל לקיים מצוות "פרו ורבו". הוא לא יוכל לשאת שפחה כנענית כי חציו בן חורין, ולא יוכל לשאת בת חורין מפני שעדיין חציו עבד, ועל אלו נאמר: "לא תהיה קדשה מכנות ישראל, ולא יהיה קדש מבני ישראל" (דברים כג, יח). הנישואין גם אינם תופסים במצבים אלו (קידושין סח ע"ב; רמב"ם הל' אישות ד, טו; שו"ע אבן העזר סי' מד, ח). אי אפשר לאפשר מצב כזה שחצי עבד לא יוכל לשאת אישה מאחר שהעולם נברא לפריה ורביה, ויש צורך ליישב את העולם. על כן קבעו בית שמאי שבמצב כזה יש לתקן תקנה שתאפשר לעבד לקיים מצוות פריה ורביה, ויש לכפות את האדון לשחרר לגמרי את העבד. על העבד יהיה לטבול ומעמדו יהיה כישראל גמור, ואז יוכל לשאת בת חורין. התקנה לשחרר במצב כזה את חצי העבד וחצי בן החורין, היא חרף האיסור לשחרר עבד כנעני, שנאמר "לעולם בהם תעבודו" (ויקרא כה, מו). בית הלל חזרו בהם והסכימו לדברי בית שמאי.²

ב. השלב בו מקיימים מצוות פרו ורבו

בתוספות (ד"ה לישא) הובאו דברי ר"י, ולפיו שחרור העבד על ידי האדון הוא הדרך היחידה לאפשר לעבד לקיים מצוות פרו ורבו, מאחר שאם הייתה דרך אחרת לאפשר לחצי עבד זה לקיים מצוות "פרו ורבו" - "לא כופין לרבו לעשותו בן חורין משום פריה ורביה אם היה יכול לקיים אפילו שבת כל דהו כיון שהוא [=העבד] אנוס".

1 סגנון כזה מופיע כך גם במדבר רבה יב, ד; דברים רבה, פרשת דברים יב; תנחומא בראשית כו. ראה גם ירושלמי מועד קטן א, ז בנוגע לנישואי עבד בחול המועד.

2 משנה זו הובאה במסגרת רשימה של נושאים שבהם חלקו בית שמאי ובית הלל "וחזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי" (משנה עדויות א, יב-יד). בגמרא (ערכין ב ע"ב) מוצגת משנה זו כמשנה אחרונה, במובן זה שהעובדה שבית הלל חזרו בהם והודו לבית שמאי, גרמה לרבינא לשנות את ההלכה בנוגע לחובת הראייה של חצי עבד וחצי בן חורין.

בתוספות (ד"ה שנאמר) הובא בשם ר"י עוד:

ור"י מפרש דלכך לא נקט קרא ד'פרו ורבו', משום דפטור הוא [=העבד] מאותה מצוה כיון שהוא [=העבד] אנוס. וכדי שיתחייב בה [=העבד] לא כפינן לרבו לעשותו בן חורין, דאם כן בכל העבדים נכוף רבם לשחררם כדי שיתחייבו בכל המצות. ולכך נקט קרא 'לא תהו בראה' משום שהיא מצוה רבה ומשום הכי כפינן.

תוספות שאלו מדוע במשנה לא הובא הפסוק מהתורה: "פרו ורבו" (בראשית א, כח) אלא פסוק מהנביא: "לא תוהו בראה לשבת יצרה"? ועל כך השיב ר"י שהעבד שכעת הוא חצי עבד וחצי בן חורין פטור ממצוות "פרו ורבו" כי הוא אנוס, מאחר שאין לו יכולת לקיים את המצווה.³ ואולם אין כופים את האדון לשחרר את העבד כדי שיקיים מצוות, כי אז היה צורך לשחרר את כל העבדים כדי שיוכלו לקיים את כל המצוות. על כן הובא במשנה פסוק מהנביא, כדי לומר שיישוב העולם הוא "מצווה רבה", מצווה יסודית וחשובה לקיום העולם, ו"מפני תיקון העולם" משחררים את העבד. בתוספות נוסף (ד"ה כופין) שאלו מדוע יש צורך לעגן את התקנה לכוף את האדון לשחרר בשל הפסוק "לא תוהו בראה לשבת יצרה", הרי מבחינה הלכתית נוכל לטעון שחובת מצוות העשה "פרו ורבו", או אף "לא תוהו בראה לשבת יצרה" (ע"פ מהר"ם בגיטין מא ע"א), דוחה את הלאו "ולא יהיה קדש"? על כך השיב רבינו יצחק, הלא הוא ר"י, ארבע תשובות:

ואומר רבינו יצחק:

- [א] חדא דבעידנא דמיעקר לאו לא מקיים עשה. דמשעת העראה קא עקר ללאו, ועשה ד"פרו ורבו" לא מקיים עד גמר ביאה.
[ב] ועוד דהיא אסורה לינשא לו, דלגבי דידה ליכא עשה.
[ג] ועוד אפילו מפקדא, דאפשר לה באחר.
[ד] ועוד כיון דאפשר לקיים שניהם ע"י כפיה, לא דחי.⁴

3 הראי"ה קוק, איגרות הראיה, א, איגרת קמא, הסביר שהתורה נתנה כוח לחכמים לתקן תקנה ולהעמיד דבריהם בשב ואל תעשה אף נגד דברי תורה. הוא ציין שעל פי דברי השאגת אריה סי' לב, במקום שהוא אנוס ואיננו יכול לקיים את המצווה, "עשו את המצווה כאילו איננה מצווה". ראה גם: הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, סי' מג.

4 חלק מתשובות אלו מופיעות גם במקורות נוספים בדברי התוספות: פסחים פח ע"א תוד"ה לישא; חגיגה ב ע"ב תוד"ה לישא; גיטין מא ע"א תוד"ה לישא.

בהמשך נתמקד בעיקר בתשובה הראשונה של ר"י. נעיין תחילה בתשובות האחרות. בתשובות [ב-ג] המבט הוא על האישה בת החורין, שאמורה להינשא לחצי עבד זה. אישה איננה מצווה במצוות "פרו ורבו", וגם אם היא כן מצווה, היא אינה חייבת להינשא דווקא לחצי עבד זה.⁵ תשובה [ד] מצביעה על כך שכאשר יש אפשרות לקיים את מצוות העשה והלא תעשה, אין משתמשים בכלל ההלכתי עשה דוחה לא תעשה. דברים אלו מבוססים על דברי הגמרא (יבמות כ ע"ב): "דאמר ריש לקיש: כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה, אם אתה יכול לקיים שניהם מוטב, ואם לאו יבא עשה וידחה את לא תעשה". מאחר שכאן ניתן לתקן תקנה וליצור מצב שהעבד ישוחרר ויוכל לשאת בת חורין, אין אומרים יבוא עשה וידחה לא תעשה.

המכנה המשותף לשלושת התירוצים [ב-ד] הוא בשאלה על מי חלה מצוות פרו ורבו ובאפשרות לקיים אותה. הכלל עשה דוחה לא תעשה, חל בתנאי שאותו אדם חייב בעשה ובלא תעשה, ואין דרך אחרת לקיים את מצוות העשה אלא רק בדחיית מצוות לא תעשה. לעומתם, תשובה [א] עוסקת בהגדרת מצוות פרו ורבו, או מדויק יותר בקביעת הזמן שבו מתקיימת המצווה. הכלל הוא שכאשר חלות העשה וחלות הלאו הן באותה העת, העשה דוחה את הלאו, וכדברי רב אשי (שבת קלב ע"ב): "אמר רב אשי: היכא אמרינן דאתי עשה ודחי לא תעשה? כגון מילה בצרעת, אי נמי ציצית וכלאים. דבעידנא דמתעקר לאו קא מוקים עשה". במקרה המדובר בסוגייתנו כבר בעת הביאה, אותו חצי עבד יעבור על הלאו "ולא יהיה קדש", בעוד שמצוות העשה תתקיים רק "בגמר הביאה". מצוות העשה ומצוות הלא תעשה אינן מתקיימות באותה העת. התוספות (גיטין מא ע"א ד"ה לישא) פירטו עוד: "דכי מיעקרא לאו לא מקיים עשה אלא בגמר ביאה דחזיא להתעבר". לפי התוספות בגיטין, רק כשהזרע נקלט בגוף האישה ויש אפשרות שהיא תתעבר כתוצאה מהביאה, או אז האישה מקיים את מצוות פרו ורבו. התוספות (פסחים פח ע"א ד"ה לישא) כתבו כך: "דבתחלת ביאה מיעקר לאו, ולא מיקיים עשה אלא בהוצאת זרע". ניתן להסביר שכוונת התוספות בפסחים זהה לדברי התוספות בגיטין ובבבא בתרא, אך ניתן לפרש שלפי התוספות בפסחים אין צורך לומר שמצוות פרו ורבו היא בעת שהזרע נקלט בגוף האשה, אלא כבר בשלב של הוצאת הזרע הבועל מקיים מצוות "פרו ורבו" גם אם לא בטוח שהזרע נקלט בגוף האישה.

5 התוספות רומזים למחלוקת חכמים ור' יוחנן בן ברוקא בשאלה אם אישה פטורה ממצוות פרו ורבו (משנה ביבמות ו, 1). ראה גם: מדרש תנחומא (פרשת נח, ס"י יח). הלכה כחכמים. כך פסקו הרמב"ם (הל' אישות טו, ב) ושולחן ערוך (אבן העזר א, יב). בטעם הרבר ראה: משך חכמה (בראשית ט, ז).

הרב אריה לייב ממיץ (טורי אבן, חגיגה ב ע"ב) הקשה על דברי ר"י. כלאיים בציצית זה דוגמה למצות עשה - ציצית, שרוחה לאו - איסור כלאיים (ביצה ח ע"ב; שבת קלב ע"ב):

... סדין בציצית "דבעידנא דקא מיעקר לאו, קא מקיים לעשה". ולדברי ר"י הא סדין בציצית לא מקיים לעשה בעידנא דקא מיעקר לאו, דהלאו דכלאים מיעקר מיד בשעת עיטוף, והעשה אינו מקיים עד לאחר שנתעטף. ובעל כרחך צריך לומר כיון דאי אפשר למצוות עשה דציצית לקיים אלא ע"י עיטוף הקודם, זהו הכשר מצוותו והוי ליה שפיר בעידן דקא מיעקר הלאו מקיים לעשה, דבשעת העיטוף דעובר בלאו דכלאים מקיים לעשה דציצית, דהא עיטוף אתחלתא דמצוות עשה דציצית, כיון דאין מקום למצוות עשה זו לעולם בלתי עיטוף הקודם והעיטוף עצמו אתחלתא דמצוות עשה ומן המצוה עצמו יחשב... וכיון שכן, הכא נמי כיון דגמר ביאה שבה מקיים מצוות עשה דפרו ורבו אי אפשר לה בלתי העראה דקדים לה, גם היא חשובה מן המצוה כיון דלא סגי לה בלאו הכי זהו הכשר מצוותו, ואם כן קשה דר"י אדר"י.

הרב אריה לייב הבין מדברי ר"י שיש פער של זמן בין ההעראה לבין גמר הביאה, ולכן לא ניתן לומר שיבוא עשה של "פרו ורבו" וידחה את הלאו של "לא יהיה קדש". אך לכאורה כך הוא גם בכלאים בציצית. יש פער של זמן בין תחילת העיטוף, שאז הלוכש כבר עובר על איסור כלאיים, לבין ההתעטפות המלאה בציצית, שרק אז מקיימים את המצווה, ובכל זאת פעולות הלבישה הללו הוגדרו כ"בעידנא", באותו הזמן, מפני שכך אופי הלבישה - יש התחלה ויש זמן מה עד הסיום. הוא הדין גם בפריה ורביה, יש פער בזמן בין תחילת הביאה לסופה, אבל כיוון שאין דרך אחרת וזו היא פעולת הביאה, יש לראות זאת "בעידנא" - כפעולה שנעשית באותו הזמן.⁶ ואם כן, חוזרת קושיית התוספות, מדוע לא נאמר בחצי עבר וחצי בן חורין שהעשה של פרו ורבו דוחה את הלאו של "לא יהיה קדש".⁷ על פי דברים אלו הטורי אבן מסכים לדברי ר"י שמצוות פרו ורבו מסתיימת בסוף הביאה.

6 ראה בדבריו של הרב אריה לייב ממיץ, שאגת אריה סי' כט-לב. באמרי ברוך שם הקשה על הטורי אבן שדבריו אינם תואמים לדברי הר"ן המובא בנימוקי יוסף (בבא מציעא טז ע"א ברי"ף). בהמשך דברי הנימוקי יוסף הובאו דברי הרב יהוסף שחולק על הר"ן. שער המלך (הל' איסורי ביאה כא, א) כתב שדברי התוס' (גיטין מא ע"א ד"ה לישא) חולקים על דברי הר"ן. דברי התוס' בגיטין (שם) תואמים לדברי ר"י בתוס' (בבא בתרא יג ע"א ד"ה כופין).

7 כיוון דומה ניתן לראות בתוס' (זבחים פז ע"ב ד"ה ואחד) שהקשו: "היכי אתי עשה [אכילת קרבן פסח] ודחי לא תעשה [שבירת עצם] הא בעידנא דמתעקר לאו דשבירת עצם, לא מיקיים עשה

מכיוון אחר שאל הרב יוסף באב"ד (מנחת חינוך, פרשת בראשית מצוה א אות יד) על דברי התוספות. לדבריו, סוף הזמן של קיום מצוות העשה של "פרו ורבו" היא עם לידת ילדים, לא בשלב הביאה:

והנה לפי מה דקי"ל היו לו בנים ומתו לא קיים המצווה (שולחן ערוך, אבן העזר סי' א, ו), נראה בעליל דמצווה זו אינה כשאר מצוות לולב ומצה ודומיהם דאין להם משך זמן, רק תיכף שנעשה המצווה יצא. אבל כאן אינו כן. דהביאה לא הוי גוף המצווה רק הכשר מצוה, ועיקר המצווה הוא לידת הבנים, ובכל רגע חל עליו החיוב, ואם מתו לא קיים מכאן ולהבא. וזה פשוט. וע"פ הנ"ל איני מבין דברי התוס' בבא בתרא י"ג ע"א ד"ה כופין וחגיגה ב ע"ב ד"ה לישא [השני] שהקשו דליתי עשה דפרו ורבו לדחות הלא תעשה ד"ולא יהיה קדש" (דברים כג, יח)? ותירץ דלא הוה בעידנא, דהלא תעשה היא בשעת העראה והעשה היא בגמר ביאה. ולפי הנ"ל הנה בגמר ביאה גם כן לא קיים העשה, והגמר ביאה אינו אלא הכשר מצוה, דאי אפשר להוליד בלא זה. אך לפי זה הוי ההעראה גם כן הכשר מצוה דאי אפשר בלא זה. אך גם לסברת התוס' אינו מובן החילוק בין העראה לגמר ביאה, דאף בגמר עדיין לא קיים המצוה. ולומר דכיון דבגמר ביאה מוליד ורוב נשים מתעברות ויולדות ובכל מקום אזלינן בתר רובא והוי כאלו ילדה, זה אינו. דהרי אפילו נתעברה לא קיים המצוה. דבבן או בת לחוד לא קיים כלל, ולא שכיח כלל דתלד תאומים זכר ונקבה. ודברי התוס' צ"ע כעת.

ההנחה של המנחת חינוך היא שמצוות פרו ורבו מתקיימת רק בלידת הילד, ונכון יותר רק בלידת בן ובת, כאמור במשנה (יבמות ו, ו; יבמות סא ע"ב). פעולת הביאה, העראה - תחילת הביאה, ואף גמר הביאה הם רק הכשר מצווה, ולא המצווה בעצמה. גם בעת שהאישה מעוברת עדיין לא מתקיימת המצווה, אלא רק לאחר הלידה, ורק לאחר שנולדו בן ובת, או אז מתקיימת המצווה.

דאכילה". בפסקי תוספות (זבחים פרק יא אות ט) תירץ שכאשר אין אפשרות לקיים את העשה אלא על ידי שעוברים על הלאו, בזה עשה דוחה לא תעשה אפילו כשהעשה מתקיים אחרי הלאו. ר' עקיבא איגר (חידושים שם) כתב: "בשבירת עצם, השבירה הוא התחלת קיום המצוה ומקרי בעידנא". פעולה שלא ניתן לעשותה בדרך אחרת נחשבת כבר כתחילת קיום העשה. כיון שאי אפשר לאכול את המוח בלי לשבור אותו, הרי שבשירת העצם היא כבר תחילת קיום מצוות העשה של אכילת קרבן פסח. ראה גם בחידושי חתם סופר (בבא בתרא יג ע"א) שקישר את דברי התוספות בזבחים ופסקי תוספות לכוונת ר"י בדבריו כאן. ראה גם: בשו"ת נודע ביהודה (תניינא, אבן העזר סי' קמא).

המנחת חינוך חיזק את טענתו בעקבות דברי החלקת מחוקק (שו"ע אה"ע סי' א ס"ק ח) שהסתפק בנוגע לאישה שהתעברה באמבטיה (חגיגה טו ע"א) אם קיים פרו ורבו. הבית שמואל (שם ס"ק י) כתב שהילד שנולד כתוצאה מעיבור זה "הרי בנו הוא לכל דבר. ומ"מ נשמע מדבריהם כמו שכתבתי דאין הביאה מצוה, רק הבנים הם המצוה"⁸.

המנחת חינוך הביין את דברי תוספות כפשוטם, שמצוות "פרו ורבו" מתקיימת בגמר הביאה. ואכן דברי התוספות קשים שהרי גם לא בטוח בכלל שהאישה תהרה כתוצאה מביאה זו. אמנם התוספות (גיטין מא ע"א ד"ה לישא) פירטו וכתבו: "לא מקיים עשה אלא בגמר ביאה דחזיא להתעבר", אבל גם אם בעת הביאה החל תהליך של הריון, יש לעיתים קששים במהלכו, וכל עוד לא נולד ילד, המצווה עדיין לא התקיימה. בוודאי קשה לשון התוספות בפסחים (פח ע"א ד"ה לישא) שכתבו שמצוות פרו ורבו מתקיימת בעת הוצאת הזרע, ולכאורה לדבריהם המצווה מתקיימת גם אם לא בטוח כלל שהזרע נקלט בגופה של האשה.

הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה אבן העזר חלק ב סימן יח) יישב את קושיית המנחת חינוך על התוספות:

ועיין במנחת חינוך מצוה א' שתירץ מחמת זה דמצות פרו ורבו אינו על המעשה אלא על היות הבנים דלכן אם מתו לא קיים פרו ורבו, ואם כן גם ע"י אמבטי אף שהוא שלא במעשה נמי יצא. ולע"ד יש לתרץ בפשיטות דאף שלא מסתבר לומר כהמנחת חינוך שהמצוה לא תהיה על המעשה, אבל המעשה שנצטווה בפרו ורבו אינה הולדת הבנים, דזה אינו בידו. אלא המצוה וחיוב שעליו הוא לבעול אשתו ביאה גמורה שיהיה אפשר מזה להוליד. וראיה לזה מתוס' ב"ב דף י"ג ד"ה כופין שכתבו דמשעת העראה קא עקר ללאו, ועשה דפרו ורבו לא מקיים עד גמר ביאה, עיין שם. הרי דבגמר ביאה נחשב מקיים אף שעדיין לא נתעברה כלל כיון דרק זה בידו לעשות. וחיוב זה לבעול אשתו איכא עליו מצד "פרו ורבו" עד שיולדו לו בן ובת שאז נפטר. ומדויק לשון המשנה ביבמות דף ס"א ע"ב, שלא אמר כמה בנים מחוייב אדם להוליד, אלא אמר "לא יבטל אדם

8 "נתעברה באמבטי" שימש בסיס לדיון ההלכתי בנוגע לתינוק שנולד כתוצאה מהפריה חוץ-גופית או הזרעה מלאכותית, וללא מעשה ביאה של האיש, אם האב קיים מצוות פרו ורבו. ראה סיכום הדעות השונות: ספר אסיא א עמ' 132; הרב פרופ' אברהם שטיינברג, אנציקלופדיה רפואית הלכתית, ב, ערך: הזרעה מלאכותית, עמ' 551, 562-563, וערך: הפריה חוץ-גופית, עמ' 851; הרב פרופ' אברהם סופר, נשמת אברהם, אבן העזר, עמ' יג-טו. הרב יעקב אריאל, "הוצאת זרע לשם הפריה מלאכותית", באהלה של תורה, א סי' סט.

מפרו ורבו אלא אם כן יש לו בנים". דפירושו, דמצות "פרו ורבו" שעליו הוא הבעילה שרק זה הוא בידו ואין לו לבטל מזה עד שיהיו לו בנים.⁹

לדברי הרב פיינשטיין, הפעולה היחידה שהאיש עושה על מנת לקיים מצוות פרו ורבו היא הבעילה. ההריון והלידה אינם תלויים בו כלל, ואין לו כל השפעה עליהם.¹⁰ זו היתה כוונת התוספות. כשהאיש מסיים את פעולתו בגמר הביאה, או אז הוא קיים מצוות פרו ורבו. אמנם, המימוש הסופי של מצווה זו הוא רק לאחר שיולדו לו בן ובת. חובה זו מוטלת עליו כל עוד אין לו בן ובת, ומדויק הדבר בלשון המשנה שעוסקת במצוות "פרו ורבו".

מדברי הרב פיינשטיין עולה שמצוות פרו ורבו היא מצווה נמשכת. אדם מתחיל את מעשה המצווה, אך ההמשך איננו תלוי בו ואין לו השפעה על ההמשך, אך כל עוד לא השיג את התכלית של לידת בן ובת, מוטל עליו להמשיך ולא לבטל. דברי הרב פיינשטיין מיישבים גם את קושיית הטורי אבן. יש להבחין בין כלאיים בציצית לבין ביאה של חצי עבד וחצי בן חורין על בת חורין. בציצית יש פער קטן של זמן בין תחילת העיטוף לבין סיומו, אך המתעטף שולט בזה והוא מכווין עצמו להתחיל ולסיים את העיטוף כמקובל. בכיאה של חצי עבד וחצי בן חורין על בת חורין, אכן מתחיל התהליך של קיום מצוות פרו ורבו, אך אותו חצי עבד וחצי בן חורין אינו שולט על ההמשך. אין לו שום השפעה עליו. חלקו שלו מסתיים בסוף הביאה, אבל התכלית תתגלה ותבוא לידי ביטוי רק לאחר לידת ילד. ולכן אין לראות זאת "בעידנא" וכמו כלאיים בציצית.

ג. רמב"ם: "שצונו לפרות ולרבות ולכוין לקיים המין"

על דברים אלו של הרב משה פיינשטיין נוסף עוד קומה על בסיס דברי הרמב"ם בספר המצוות ופרשנותו של הראי"ה קוק.

9 ראה גם: שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ו סימן נ; דברות משה, פסחים פרק י סי' ה ענף ט; קדמו לו בכיוון זה: הרב אלחנן וסרמן, קובץ הערות - יבמות, סי' סט אות כז, וכן: קובץ שיעורים ב, סי' כג אות ו, ובקונטרס דברי סופרים אות כה; הרב צבי פסח פרנק, על הטור אבן העזר סי' א, ועוד. מקורות רבים ברוח זו, ראה: הרב מאור קיים (בהנחיית הרב אליעזר מלמד), הרחבות לשמחת הבית וברכתו, עמ' 386-387. הרב אשר וייס, מנחת אשר - בראשית, סי' ב, כתב ראייה לכך מדברי הגמרא (שבת לא ע"א) שבתחילת דינו של אדם שואלים אותו: "עסקת בפריה ורביה". אין שואלים אותו אם קיים פרו ורבו, אלא אם עסק בה. כמו כן ניתן להוסיף ברוח זו: "כל שאינו עוסק בפריה ורביה הרי זה..." (תוספתא יבמות |ליברמן| ח, ז); "משום דלא עסקת בפריה ורביה" (ברכות י ע"א); "וזה לא עסק בפריה ורביה" (יבמות סד ע"א), ועוד.

10 גם ההריון והלידה אינם תלויים בידי האשה שהרי "מפתח של חיה הוא בידי שמים (תענית ב ע"א).

הרמב"ם (ספר המצוות מצוות עשה ריב) כתב כך:

שצונו לפרות ולרבות ולכוין לקיים המין וזאת היא מצות פריה ורביה. והוא אמרו יתעלה "פרו ורבו". וכבר ביארו (ברכות טז ע"א) שהחתן אינו חייב בקריאת שמע כשישא בתולה, ושמו טעם לזה היותו עוסק במצוה.

מצוות פריה ורביה היא הכוונה לקיים את המין האנושי. לא ביאה לשם תאוה או זנות, אלא רצון לקיים את המין האנושי, לפרות ולרבות. הרמב"ם ביסס את הגדרתו על ההלכה שחתן פטור מקריאת שמע בליל חתונתו מפני שהוא טרוד בקיום מצוות פריה ורביה (משנה ברכות ב, ה). כך כתב גם בפירושו המשנה (שם): "הנושא בתולה פטור מקרית שמע כל זמן שלא בא עליה, מפני שלבו טרוד שמא לא ימצאנה בתולה, והרי הוא גם עוסק במצוה כלומר מצות פריה ורביה".¹¹

אמנם החתן טרוד בקיום מצוות פריה ורביה, אך הכלל הוא (יבמות לד ע"א): "אין אשה מתעברת מביאה ראשונה",¹² ואף על פי כן הוא נחשב כמי שמקיים מצוות פריה ורביה ולכן פטור מקריאת שמע. אמנם ניתן לראות את הביאה הראשונה שלאחר החתונה כהכשר מצווה לביאה מהפעם השנייה ואילך, שמהן יש סיכוי שהאישה תתעבר, אך זה רחוק מאוד. ברור אם כן שבביאה הראשונה לאחר החתונה האישה לא תתעבר, אך עצם העובדה שהוא נושא אותה על מנת לקיים מצוות פריה ורביה, נחשב הדבר שהוא עוסק במצווה, ולכן פטור מקריאת שמע.

הראי"ה קוק (מציאות קטן, עמ' יט) דן בלשון הרמב"ם במצוות פריה ורביה: "שצונו לפרות ולרבות ולכוין לקיים המין וזאת היא מצות פריה ורביה":

יש לבאר לשונו, שאין לומר שכוונתו דווקא שיכוון לשם מצווה, דמאי פירט במצווה זו כוונה יותר מכל מצוות שבתורה, שהדברים עתיקים אם מצוות צריכות כוונה (ראש השנה כח ע"ב; שו"ע אורח חיים סי' ס, ד)? אבל הכוונה, כיון שאין השלמת המצוה ביד האדם, על כן צריכים אנו לומר שתוכן המצווה לעשות ההכנות המכוונות להפיק התכלית, ובזה קיים מצוותו. ונראה מזה שמי שלא חיסר השתדלות מצידו קיים המצווה לגמרי אף על פי שלא עלתה בידו מאונס... ולפי זה יש לומר אם בא לו התכלית בכל הכנות מצידו כדרך הכנותיו, לא קיים המצווה, כיוון שלא ציוותה התורה על התכלית, כי אם על העסק

11 הרמב"ם בהל' קריאת שמע ד, א כתב רק שהוא טרוד שמא לא ימצא לה בתולים.

12 ראה רש"י בראשית יט, לו שכתב על בנות לוט: "אף על פי שאין האשה מתעברת מביאה ראשונה, אלו שלטו בעצמן והוציאו ערותן לחוץ ונתעברו מביאה ראשונה".

בהמכשירים אותו, והרי לא עסק. אף על פי שלשון הכתוב הוא "פרו ורבו" מכל מקום כיון שהדבר ידוע שאין הפקת התכלית ביד האדם, ודאי כוונתו יתעלה על העסק בסיבות הגורמים.¹³ ולפי זה נאמר במי שנתעברה ממנו באמבטי, שחקרו האחרונים (חלקת מחוקק, אבן העזר א, ח; בית שמואל, שם י) שלא קיים פרו ורבו, מפני שלא עסק כדרך ההכנות ולא התכוון בפעולה כדרך ההנהגה, וכל ענינים שבתורה בעיני כדרכן.¹⁴

הראי"ה קוק הדגיש שהשלמת המצווה איננה תלויה בכוול וגם ההערה והביאה אינן נחשבות למכשירי מצווה. פעולות ההערה והביאה הן בעלות ערך כמצווה כשמקיימים אותן לשם קיום המין האנושי, לשם מצוות פריה ורביה, גם אם לא תושג התכלית והאישה לא תהרה. אך לעומת זאת, פעולת הערה וביאה לבריה ללא כוונה, וכמו בסוגיית נתעברה באמבטי, איננה נחשבת לקיום מצוות פריה ורביה, גם אם התוצאה היא שהאישה הרתה וילדה ילדים.

אך אם כדברי הראי"ה קוק, לא ניתן לקבל את תשובתו של ר"י לשאלת התוספות. אדרבה בעת שחצי העבר וחצי בן החורין בא על בת החורין על מנת לקיים מצוות פריה ורביה, הוא מקיים את מצוות פריה ורביה ובאותה העת בדיוק נדחה הלאו "לא יהיה קדש".

ד. "והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר: 'לא תהו בראה לשבת יצרה'"

על מנת להסביר את דברי הראי"ה קוק בהקשר לסוגייתנו, נציע את הכיוון הבא. לדברי בית שמאי ובהסכמתם של בית הלל, נאמר שהעולם נברא לפריה ורביה, ולשם כך הובא פסוק מהנביא "לא תהו בראה לשבת יצרה", בעוד שהיה מתבקש שיובא הפסוק "פרו ורבו".

נתמקד בתחילה בתשובה שמופיעה במקורות אחרים ונחבר אותה אחר כך לדברי ר"י בתוספות שבסוגייתנו. בתוספות (גיטין מא ע"ב ד"ה לא תהו) נכתב:

13 באופן דומה כתבו גם: המהרצ"א מדינוב, דרך פיקודין, מצוות עשה א חלק המחשבה; חמדת ישראל, קונטרס נר מצווה על מצוות העשה של הרמב"ם מצוה ריב; מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות מצווה א, אות ב; הרב אהרון וואלקין, שו"ת זקן אהרון ח"א אבן העזר סי' סב.

14 על פי דברי הראי"ה קוק הללו, אם אדם בא על אישה שאיננה נשואה לו והתכוון לקיים מצוות פריה ורביה, ואכן נולד ילד, הוא קיים את המצווה. תואם לדברי הרא"ש כתובות א, יב.

הא דלא נקט קרא דפרו ורבו... נקט האי קרא משום דמוכחא דמצוה רבה היא. וכן כפ' בתרא דמגילה (דף כז, א) מייתי לה גבי מוכר ספר תורה ללמוד תורה ולישא אשה דקאמר "שאני תלמוד תורה דאמר מר גדול תלמוד תורה... אשה נמי לא תוהו בראה".

וכך כתבו התוספות (חגיגה ב ע"ב ד"ה לא תהו):

האי עשה אלם טפי מ"פרו ורבו", כדאמר במגילה בפרק בתרא (דף כז.) "מוכר אדם ספר תורה לישא אשה וללמוד תורה" ומייתי "לא תהו בראה".

כוונת תוספות לדברי הגמרא (מגילה כז ע"א):

תא שמע דאמר רבי יוחנן משום רבי מאיר:
אין מוכרין ספר תורה אלא ללמוד תורה ולישא אשה.
...שהתלמוד - מביא לידי מעשה,
אשה נמי - "לא תהו בראה לשבת יצרה".

ההשוואה בגמרא היא בין לימוד תורה שמביא לידי מעשה, לבין נשיאת אישה שגם היא מביאה לידי מעשה, לידי תוצאה, שיהיה המשכיות למין האנושי בעולם. גם בגמרא במגילה הובא הפסוק מהנביא ולא הפסוק "פרו ורבו". נראה שהפסוק "פרו ורבו" מציין את פעולת המצווה, והפסוק "לא תוהו בראה לשבת יצרה" מציין את התכלית.¹⁵ לזה התכוונו התוספות (חגיגה ב ע"ב ד"ה לא תהו) שכתבו "האי עשה אלם טפי מ'פרו ורבו", מפני שבפסוק זה מצוינת התכלית של המצווה, התוצאה המבוקשת. העבד משוחרר לא רק כדי לשאת אישה ולקיים את מצוות פריה ורביה בהעראה ובביאה. הוא שוחרר כדי שפעולות אלו יביאו לתוצאה ויהיו עוד אנשים שיישבו את העולם, "לא תהו בראה לשבת יצרה". רק כדי לקיים את מצוות פריה ורביה במוכן של העראה וביאה לא היו משחררים אותו. לזה התכוון ר"י בסוגייתנו (בבא בתרא יג ע"א תוד"ה שנאמר), ולפי סגנון הדברים ותוכנם, ייתכן שדברי התוספות (לעיל חגיגה וגיטין) אף הם דברי ר"י:

ור"י מפרש דלכך לא נקט קרא ד"פרו ורבו" משום דפטור הוא מאותה מצוה, כיון שהוא אנוס, וכדי שיתחייב בה לא כפינן לרבו לעשותו בן חורין. דאם כן

15 הנצי"ב (העמק שאלה, שאילתא קסה, ב) האריך בעניין זה והדגיש כי "פרו ורבו" ו'שבת' הא בהא תליא". אכן אי אפשר ליישב את העולם מבלי פעולת הפריה והרביה, אך השימוש בשני הפסוקים בא לבטא את ייעודו ותפקידו של כל שלב.

בכל העבדים נכוף רבם לשחררם כדי שיתחייבו בכל המצות. ולכך נקט קרא "לא תהו בראה" משום שהיא מצוה רבה, ומשום הכי כפינן. ובפ"ב דמגילה (דף כו.) נמי מיייתי להאי קרא משום הכי, גבי אין מוכרין ספר תורה אלא ללמוד תורה ולישא אשה. "ללמוד תורה - דאמר מר גדול תלמוד תורה שמביא לידי מעשה, לישא אשה נמי - 'לא תהו בראה אלא לשבת יצרה'".

אין משחררים את חצי העבד וחצי בן החורין רק כדי שיישא אישה, אלא להביא תוצאות. לזה נועד תיקון העולם. רק לשם קיום מצוות פריה ורביה לא היה צורך לשחרר אותו, וכשם שאין משחררים עבדים כנעניים כדי שיקיימו מצוות שהם פטורים מהן.

ביטוי לכך שלידת הילד היא קיום של "לשבת יצרה" ולא קיום של "פרו ורבו", ניתן לראות בכמה מקורות. בגמ' (בכורות מז ע"א) נאמר:

היו לו בנים בהיותו עובד כוכבים, ונתגייר.

ר' יוחנן אמר: קיים פריה ורביה.

ור' שמעון בן לקיש אמר: לא קיים.

ר' יוחנן אמר: קיים "לא תהו בראה לשבת יצרה"

ור' שמעון בן לקיש אמר: לא קיים פריה ורביה, גר שנתגייר כקטן שנולד דמי.

המחלוקת בין ר' יוחנן לר' לקיש היא עקרונית ביחס לפעולות שגר עשה בהיותו גוי, אך ר' יוחנן משתמש באותו סגנון של המשנה בענין חצי עבד וחצי בן חורין. הוא קיים את פעולת הפריה והרביה, והתוצאה היא שיש לו ילדים והוא גם קיים "לא תהו בראה לשבת יצרה". מחלוקת זו הובאה גם בגמרא (יבמות סב ע"א) ושם נומקו דברי ר' יוחנן כך: "רבי יוחנן אמר: קיים פריה ורביה, דהא הווי ליה". אכן העובדה שיש לו ילדים היא המימוש של פעולת הפריה והרביה.

בגמרא (יבמות סב ע"א-ע"ב) נומקו מספר הלכות בפסוק בנביא. המכנה המשותף הוא שנימוק זה מלמד על כך שיש תוצאה, יש ילד, ועל כן אבי הילד נחשב כמי שקיים מצוות פריה ורביה. ר' נתן הסביר את מחלוקת בית שמאי ובית הלל בנוגע לשאלה כמה ילדים יש ללדת על מנת לקיים מצוות פרו ורבו.

ר' נתן אומר:

בית שמאי אומרים: זכר ונקבה.

ובית הלל אומרים: או זכר או נקבה.

אמר רבא מאי טעמא דר' נתן אליבא דבית הלל? שנאמר: "לא תהו בראה לשבת יצרה" והא עבד לה שבת.

לדברי בית הלל גם כשנולד ילד אחד, האב יישב את העולם. זה המימוש של פעולת המצווה. כך גם בהמשך:

היו לו בנים ומתו.

רב הונא אמר: קיים פריה ורביה.

רבי יוחנן אמר: לא קיים.

רב הונא אמר: קיים, משום דרב אסי. דאמר רב אסי: אין בן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבגוף, שנאמר: "כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי" (ישעיהו נז, טז).

ורבי יוחנן אמר: לא קיים פריה ורביה, "לשבת יצרה" בעינן והא ליכא.

אם הבנים מתו, אזי אותו אדם לא יישב את העולם. לא מומשה פעולת המצווה. באותו כיוון של רבי יוחנן אמר גם רבא:

בני בנים הרי הם כבנים.

סבר אביי למימר: ברא לברא, וברתא לברתא, וכל שכן ברא לברתא, אבל ברתא לברא לא.

אמר ליה רבא: "לשבת יצרה" בעיא, והא איכא.

אביי סבר לומר: אימתי עומדים בני הבנים במקום בני הסב שהיו לו בן ובת? אם נותר בן (נכד) לבן שנפטר, ובת (נכדה) לבת שנפטרה, וכל שכן אם נותר בן (נכד) לבת שנפטרה. אבל אם נותרה בת (נכדה) לבן שנפטר - לא. על כך השיב רבא ואמר: גם כשנותרה בת (נכדה) לבן שנפטר, בני בנים כבנים כי בכך קיים "לשבת יצרה".

לאור דברים אלו נשוב לדברי הראי"ה קוק בהבנתו את הגדרת הרמב"ם למצוות פריה ורביה. אכן קיום מצוות פריה ורביה הוא הכוונה לקיים את המין האנושי, אך במקרה של חצי עבד וחצי בן חורין, לא לשם כך העבד שוחרר. הוא שוחרר לשם התכלית, להביא תוצאות ליישב את העולם. ובהקשר לשאלת תוספות שהעשה של "פרו ורבו" ידחה את לא תעשה של "לא יהיה קדש", התשובה על פי הסברנו היא שזה לא מספיק במקרה זה גם אם פריה ורביה ודחיית הלאו מתקיימות באותה עת. כי כאן

במקרה של חצי עבד וחצי בן חורין, מצוות העשה שלשם קיומה הוא שוחרר, תבוא לידי ביטוי רק עם השלמת התכלית - יישוב העולם בלידת בן או בת.¹⁶ הסבר זה אינו תואם כמובן לתשובתו של ר"י בתוספות, וקרוב יותר לדבריו של המנחת חינוך (מצוה א אות יד) שהקשה על דברי ר"י. אלא שהמנחת חינוך טען שאדם מקיים את מצוות "פרו ורבו" רק כשנולדים ילדים, אך טענו פוסקים ומפרשים אחרים שאי אפשר לצוות על אדם מצווה שהוא איננו יכול לקיימה, כי לאחר הביאה אין הדבר תלוי בו כלל אלא באישה המעוברת-היולדת. אך בנוגע לחצי עבד וחצי בן חורין, כופים את רבו לשחררו כדי שישא אשה ויבוא עליה, ורק כשייולד ילד תושג תכלית שחרורו "לא תוהו בראה לשבת יצרה". דברים מסוג זה כתב חותנו של הראי"ה קוק, הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת (חשבונות של מצווה א), אם כי הוא התכוון לכל אדם, ולדברינו הסבר זה מבהיר טוב יותר את תכלית הכפייה על האדון לשחרר חצי עבד וחצי בן חורין:

וראי דמה שנושא אשה ובוועלה הוא מקיים מצוות פריה ורביה... דהבעילה היא היא עצם המצווה, כל שבוועל אשה לשם שמים, הרי הוא מקיים מצוות פריה ורביה. כשיצליח ה' מעשיו ותתעבר, למפרע קיים אז מצוות פריה ורביה. ולכן בהתעסקו עתה בבעילתו, הרי הוא מתעסק במצוות פריה ורביה.

סיכום

שאלת תוספות וראשונים נוספים - יבוא העשה של מצוות "פרו ורבו" וידחה את לא תעשה של "לא יהיה קדש", זימנה דיונים באשר להגדרת מצוות "פרו ורבו" ושל הפסוק בנביא "לא תוהו בראה לשבת יצרה". הכלל ההלכתי "עשה דוחה לא תעשה" חל כאשר העשה דוחה את הלא תעשה בו זמנית. המצווה והאיסור חלים באותו הזמן. בהקשר של מצוות "פרו ורבו" ובלאו "לא יהיה קדש", דנו ראשונים ואחרונים בפער הזמנים שבין העבירה הצפויה של חצי העבד וחצי בן חורין על הלאו, לבין שלב קיום מצוות העשה. העבירה על הלאו היא מיד בתחילת הביאה - בהעראה, ואילו המצווה תתקיים רק בגמר הביאה, או בעת הוצאת הזרע כשהאישה ראויה להתעבר (תוספות). מעבר לשלבים אלו אין לבעול שום השפעה או שליטה על המשך ההריון והלידה (הרב

16 כיוון כזה ניתן למצוא בראי"ה קוק (מצוות ראייה, אבן העזר סי' א, ו, עמ' קמג) בדבר גר שהיו לו בנים בהיותו גוי: "אע"ג דלא קיים המצוה לשעתה, מ"מ כיון דנאמרה לבני נח, אע"ג דחזרה לישראל מטעם שלא נשנית בסיני (סנהדרין נט ע"א-ע"ב), מ"מ מהני דמועיל קיומה אפילו בהיותו בכלל בן נח, וכיון דבן נח השתא לא מיפקדן חזינן דלא קפיד קרא בהך מצווה בענין עשייתה רק על שם סופה, שיהיו לו על כל פנים בנים".

משה פיינשטיין). אפשרות אחרת היא שמצוות העשה תתקיים בשלב מאוחר מאוד, רק בעת שנולדים ילדים (מנחת חינוך).

הרמב"ם הגדיר בספר המצוות את מצוות פרו ורבו. לדבריו, הכוונה והרצון לקיים את העולם בעת הביאה, ולא ביאה לשם תאוה או זנות, הם הקיום של מצוות פרו ורבו, כי כאמור אין לאיש יכולת להשפיע או לפעול מעבר לזה. ההערה והביאה אינן מכשירי מצווה אלא המצווה בעצמה (הראי"ה קוק). יוצא שחצי עבד וחצי בן חורין שיבוא על אישה בת חורין יקיים את העשה באותה העת שבה הוא עובר על הלאו "לא יהיה קדש". לדברינו, במקרה של חצי עבד וחצי בן חורין, העילה לתקן עולם ולכפות את הארון לשחררו ולאפשר לו לשאת בת חורין לא נועדה רק לאפשר לו לקיים מצוות "פרו ורבו" בשלב שבו הוא יכול להיות שותף וחלק מהמצווה. היא נועדה לשלב שבו ייוולד ילד, ורק בזה העבד המשוחרר מיישב את העולם. על כן, כל עוד הוא במעמד של חצי עבד וחצי בן חורין, העבירה על הלאו "לא תהיה קדש" היא מיד בתחילת הביאה, בהערה, וקיום המצווה הוא רק כשנולד ילד, כשמושגת תכלית השחרור "לא תוהו בראה לשבת יצרה".